

תקשורת המונים ומלחמות

גד ברזילי

ספרות המחקר המדעי מתמקדת בעיקר באמצעי הפיקוח של המדינה על התקשורת (צנזורה, למשל), במאפייני תפקודה של התקשורת, ובקשרי הגומלין בינה לבין אירגונים או קבוצות חברתיות שונות. לעומת זאת קיים חסר בולט בהבנת משמעותה של התקשורת לעיצוב יחסי חברה ומדינה לאור שני משתנים בלתי תלויים: מאפייני ריכוז או פיזור הכוח הפוליטי ומצבי מלחמה. סוגיה זו הינה נושא המאמר, המתמקד במקרה הישראלי, וליתר דיוק: בתקשורת היהודית-ישראלית מאז מלחמת 1956 (מבצע "קדש") ועד מלחמת 1991 (מלחמת המפרץ).

מתקשורת חד-כיוונית לתקשורת מגוונת וחוקרת?

ככלל ניתן לקבוע כי התקשורת הישראלית עד 1973, התאפיינה בציינות ולא היה בה אתגר של ממש למעצבי המדיניות. ישראל נשלטה על ידי מפלגה דומיננטית, מפא"י (לאחר 1968 – מפלגת העבודה). מפא"י שלטה לחלוטין ברדיי, ומאז 1968 גם בטלוויזיה. העתונות הכתובה היתה, לרוב, מפלגתית ובה באה לכלל ביטוי התלות האירגונית והתרבותית של מרבית הזרמים הפוליטיים והחברתיים במפלגה הדומיננטית. מגמה זו מצאה את ביטוייה גם ברמה התפקודית של התקשורת. מודעותם של הכתבים והעורכים לצורך לבקר את מעצבי המדיניות, במיוחד בתחומי הביטחון הלאומי ולראות בו ייעוד, היתה מעטה. מרבית העיסוק בנושאי צבא ומדינה היה ברמת הדיווח, בעוד תפקידי הפרשנות והביקורת – הונחו. כך למשל מדיניות פעולות הגמול של דוד בן גוריון זכתה בשנות ה-50 וה-60 לביקורת מעטה, יחסית לעובדה כי הייתה שנויה מאוד במחלוקת, אפילו בתוך מפא"י עצמה (בעיקר בין משה שרת לבן גוריון). ככלל, התקשורת נטתה לגלות תמיכה רבה במדיניות זו, ללא שאלות והעלאות בעיות, נוכח הפעלה קבועה של כוח צבאי, אשר לפרקים היתה אמורה לעורר תמיכה עקב עיתוי הפעלת הכוח, היקפו, היעדים שנבחרו, והאבדות שנגרמו לצד הישראלי.²

יחד עם כך, טעות היא להניח כאילו נעדרה התקשורת כל ביקורת בנושאי ביטחון לאומי. היתה זו העתונות המפלגתית בשמאל המרקסיסטי ובימין הרודיזיוניסטי אשר נהגה לבקר את מדיניות פעולות הגמול. כך למשל גינה תדיר עתונה של האופוזיציה הימנית "חרות", את

משמעותה של תקשורת המונים (תקשורת אלקטרונית ותקשורת כתובה, להלן – תקשורת) תורגת בהרבה מן ההיבט המצומצם של דיווח עובדתי על התרחשויות. דווקא בגלל יעודה האובייקטיבי, כביכול, הפכה התקשורת לאחד ממוקדי הכוח המשמעותיים ביותר של המדינה המודרנית. לאחר מלחמת העולם השנייה היא הייתה לאמצעי מובהק, המשמש להידוק הפיקוח אותו מפעילים מנגנוני המדינה (ממשלה, למשל) על האוכלוסייה. עם זאת, התקשורת מנוצלת כאחד מן האפיקים החיוניים למחנות או למרוד במנגנוני השליטה הפוליטיים. משטרים דמוקרטיים נוטים, אמנם, להתפאר במיתוס של תקשורת חופשית אך למעשה אפילו ב"חברות פתוחות" משרתת התקשורת, מדעת ושלא מדעת, את מנגנוני השליטה. אמצעים כגון: בעלות המדינה על אמצעי התקשורת, צנזורה, חיסיון, תימרון, מסירת מידע חלקי או מידע בלתי נכון (דיסאינפורמציה), הינם תופעות רווחות, במיוחד בתקופות מלחמה או מצבי חירום קשים.¹

מלחמת המפרץ היוותה למעשה גם זירת היאבקות תקשורתית בה לחמו עתונות המערב והתקשורת האלקטרונית של המערב כנגד עיראק ויצרו עבור ארצות הברית את תדמית האומה הלוחמת נגד כוחות השחור ולמען השלום העולמי. אינטרסים פוליטיים, צבאיים או כלכליים צרים (כמו, למשל, הצורך בהורדת מחירי הנפט, או עניינו של ג'ורג' בוש בפופולריות קודם לבחירות) – הוצנעו. כך הופרכה הסברה המיתית כאילו תקשורת בין לאומית או חוץ לאומית משוחררת מאילוצי כפיפות לאינטרסים פוליטיים של קבוצות כוח כמו פוליטיקאים ואנשי צבא. עם זאת, הכרוניקות מעידות על חשיבותה של התקשורת לעידוד מחאה אנטי-ממסדית. התקשורת מעוניינת ב"חדשות" סנסציוניות. קבוצות המחאה חסרות אמצעים אלטרנטיביים לתקשורת כדי להעביר את מסרן. כדי למקד את תשומת לב התקשורת, שהינה לרוב ממסדית, נתקוטנה קבוצות המחאה באמצעים בלתי שגרתיים – הפגנות ענק, שריפת דגלי לאום, הצתת רכוש ממשלתי, חסימת עורקי תחבורה, ואפילו אלימות פיזית ממש. המרי הציבורי רחב הממדים בזכות סיום הלוחמה האמריקנית בווייטנאם מאוזכר לרוב כדוגמה מאלפת לקשר הגורדי בין פעילותן של קבוצות מחאה והסיקור המקיף – לרוב, הסיקור האוהד – המוענק להן בתקשורת.

ופתיחת מצרי טיראן לשיט, והאמצעי האחרון שנותר לישראל כדי למנוע מלחמה ודאית בה עמדה מצרים לפתוח. הפרשנות הצבאית במהלך הקרבות היתה דלילה ביותר והתמקדה בתיאור יבש למדי של מהלך הקרבות, תוך שימת דגש על התיאור הכרונולוגי של הקרבות ושכחי לכוחות הלוחמים. מגמה זו אפיינה אפילו את העיתונות האופוזיציונית בדרך כלל, לשלטונה של מפא"י. בספרות התיאורטית מכונה תופעה זו "קונצנזוס מרשה". לדעת הקהל, ולתקשורת בכלל זה, יש את הנטייה להזדהות עם סמלי המדינה והממסד בתקופות של מתיחות ביטחוני חריפה.³ בדמוקרטיה הנתונה במצב מלחמה כרוני מציאות כזו היא שכיתה במיוחד. העובדה כי ישראל נאלצה לאחר מכן לסגת מהשטחי אותם כבשה במהלך הקרבות (רצועת עזה וחצי האי סיני) וכי במבצע אירעו תקלות צבאיות, לא הביאו לשינוי יסודי במאפייניה של התקשורת הישראלית כתקשורת ממסדית במיוחד.

שנות ה-60 ידעו התרופפות מסוימת במערכת המפלגתית והתאפיינו בפזיזות גדולה יותר של הכוח הפוליטי. פרישת בן-גוריון מתפקיד ראש הממשלה, ב-1963, והקמת רפ"י בראשותו ב-1965, היו מן הסממנים הבולטים בהיחלשותה של המפלגה הדומיננטית. המאבקים הפנימיים

הימנעות מפא"י מיזום מלחמה מלאה נגד ירדן. העתון אפילו הטיף למכת מנע צבאית שתביא ל"שחרור" שטחי ארץ ישראל. מן הצד האחר, נהג "על המשמר", עתונה של האופוזיציה השמאלית, מפ"ם ותנועת השומר הצעיר, לקרוא דווקא לצמצום פעולות הגמול בנימוק כי אלו מביאות לשפיכות דם מיותרת.

בין זאת לבין זאת היתה הביקורת בנושאי הביטחון הלאומי טעונה באידאולוגיה פוליטית רכה ובלתי מקצועית. לכן לא היה בה כדי להוות מקור הסתמכות למעצבי המדיניות וגם לא מקור אותו יש להביא בחשבון בעת עיצוב מדיניות. נוסף לכך, התקשורת לא העניקה לציבור הישראלי יכולת בסיסית של הפעלת בקרה עצמאית על מדיניות ממשלתו בנושאי הביטחון הלאומי.

עם פרוץ מלחמת סיני ב-1956 נטתה התקשורת לייצג הסכמיות, קונצנזוס, כביכול ולהעניק תמיכה ברורה ביותר למעצבי מדיניות הביטחון. התקשורת עשתה יד אחת עם מעצבי המדיניות ונמנעה לפרסם את דבר הסיוע הצרפתי המסיבי ואת אופי שיתוף הפעולה הצבאי והמדיני בין ישראל למעצמות המערב. המלחמה הוצגה לציבור באופן בו תפצה האליטה הפוליטית — לאמור, מבצע צבאי הכרחי לביעור קיני מחבלים

סוף מערכת "קדש" — כוח ישראלי בשארם א-שייח'

לנכונות ישראלית להפסיק את האש במסגרת החלטה 242 ולקבלת העקרון של נסיגה מן השטחים בתמורה להסכם שלום. מדי פעם התפרסמו מאמרים, שהגדירו את המלחמה כמיותרת וניתן פומבי לביטויי מחאה נגד הממשלה. עדות לכך היה פירסום "מכתב השמיניסטים" (אפריל 1970), שבו מחו בני נוער נגד גיוסם למלחמת ברירה. על רקע סיורבה של ראש הממשלה, גולדה מאיר, להתיר לנשיא הקונגרס היהודי העולמי, נחום גולדמן, לבקר אצל הנשיא המצרי, גמאל עבד אל נאצר, שורה בקרב מתנגדי הממשלה הדיעה, כי אין הממשלה עושה די לסיום הקרבות. נראה כי גלי מרי הסטודנטים באירופה ובארצות הברית מצאו ביטוי מסוים גם בעתונות הישראלית, שגילתה פחות הכנה מאשר בעבר לטענה כי הפעלת כוח צבאי הינה הכרח. מובן כי גם המציאות של השליטה בשטחים חיוקה את הדילמות.

הקמת הטלוויזיה ב-1968, היוותה חידוש נוסף באותה תקופה, אך מעורבותה בסיקור המלחמה הייתה מינימלית באופן יחסי לעתיד. שידורי הטלוויזיה התמקדו בדינוחים מן האולפן על הנעשה בחזית. למרות עוצמתה הפוטנציאלית היא לא התמקד בגיתוחי מדיניות ובוודאי שלא עסקה בביקורת הממסד הפוליטי. היא עצמה ייצגה את אותו ממסד. מלחמת יום הכיפורים (1973) הביאה לתמורות חשובות. ערב המלחמה נמנעה העתונות ממתן פומבי לעובדות שהעידו על הכנות במדינות ערב למלחמה נגד ישראל. זאת, למרות העובדה כי מעצבי המדיניות הצהירו פומבית כי מעולם לא היה מצבה הביטחוני של ישראל טוב יותר, וכי עוד צפויות שנות שלווה רבות. האמון שניתן בתבונת הממסד הפוליטי והצבאי היה מרחיק לכת ורווחה הנחה כי ציות למנגנוני המדינה יסייע משמעותית לביטחון הכלל. לעומת זאת, קיים ספק עד כמה נשקלה ברצינות התועלת הצפויה מוויכוחים ציבוריים המציבים על סדר היום אופציות חשיבה ועשייה נוספות.

כשנחשפו ממדי "המתרל" החלה הכאה על חטא. אולם התהליך היה נרחב ומשמעותי יותר. לראשונה מאז שנות ה-30 נוצרו בקיעים של ממש באמון התקשורת במפלגת השלטון. אנשי צבא ומדינאים שהוחזקו מעל לכל רכב של חשב במומחיותם, הפכו במהרה לאשמים באסון הצבאי.

הגוברים בצמרת מפא"י ובקרב מחנה העבודה מצאו את ביטויים בתקשורת והכשירו את העתונות למעורבות רבה יותר מבעבר בתהליכי עיצוב המדיניות. בתקופת ההמתנה, ערב מלחמת ששת הימים (1967), הפגינה צמרת מפא"י היעדר נחישות נוכח ההתרחשויות בחזית הדרומית. מפא"י חסרה היתה מומחים בעלי שם בנושאי צבא וביטחון, בעוד יגאל אלון היה חבר אחדות העבודה ומשה דיין הצטרף לרשימת רפ"י. על רקע מה שנראה היה כאי יכולתו של לוי אשכול להכריע בזכות מתן מכה מקדימה, החלה העתונות ליטול חלק פעיל בוויכוחים הציבוריים. היתה זו העתונות שהיילה את משה דיין ודרשה את מינויו כשור הביטחון; היתה זו העתונות אשר טענה לחוסר הביטחון העצמי של לוי אשכול. היתה זו התקשורת אשר עשתה שימוש ציני ב"ג'ימגומו" של ראש הממשלה בעת נאומו הרדיופוני וסימנה אותו כאיש רדוף וחלש. התקשורת במהלך תקופת ההמתנה נותרה, אם כן, ממסדית, וגילתה מעורבות רבה בעיצוב המדיניות הביטחונית. היא לא הלכה לפני המתנה אלא הצטרפה לנטייה הכוחנית הרווחת, בזכות תגובה צבאית מיידית. התקשורת שיקפה הלך רוח כללי של חרדה רצינית ביותר לקיום המדינה וניסיון נואש לאיתור דמות כריזמטית, שתאפשר מוצא ממצב אי הוודאות המעיק. התקשורת כולה, להוציא עתונים אנטי-ממסדיים של קבוצות לא ציוניות, כמק"י או מצפן, גילתה אמון רב במערכת הביטחון, ובצבא במיוחד.

מגמה זו נמשכה בעיקרון גם לאחר כיבוש השטחים ב-1967. ממשלות הליכוד הלאומי בראשות לוי אשכול וגולדה מאיר צימצמו מאוד את ערוצי המידע שעמדו לרשות התקשורת. טבען של ממשלות רחבות שהן מפנימות מתיחויות פוליטיות אל הוך המסגרות השלטוניות ומצמצמות מאוד את היקף הוויכוחים הציבוריים. כתוצאה מן המבנה המפלגתי המיוחד של ממשלות אלה התאפינה התקשורת הישראלית במהלך מלחמת ההתשה (1969-1970) בשניים: מרבית העתונות היתה פרו-ממסדית באופן ברור וככלל היא גילתה תמיכה במדיניות הממשלה. אולם, נוכח מגמה זו חל גידול בעתונות מחאה, שייצגה בעיקר את האגף היוני המתון במערכת הפוליטית. אגף זה קרא ליוזמת שלום ישראלית,

בירושלים המזרחית ב-1967. משמאל לימין: אלון עוזי נרקיס, שר הביטחון משה דיין, הרמטכ"ל יצחק רבין, אלון רחבעם זאבי

התקשורת הושפעה, אם כן, מפיצול הכוח הפוליטי ומן השינויים בתרבות הפוליטית.

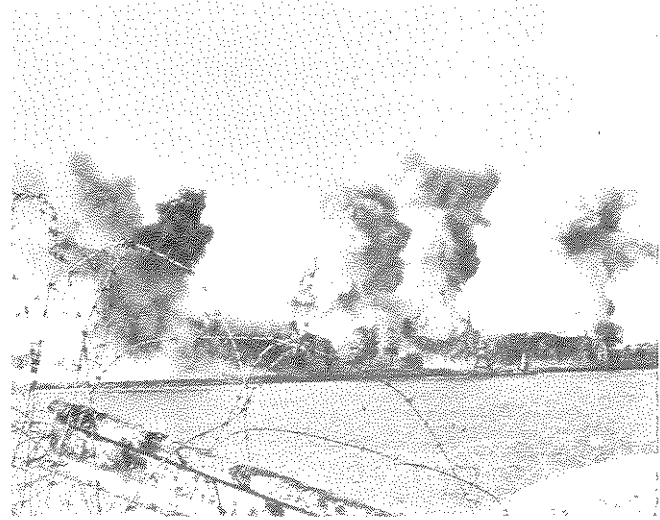
הבחירות לכנסת השמינית (דצמבר 1973) חשפו את העובדה כי חל פיזור משמעותי במוקדי הכוח הפוליטי. הליכוד זכה לראשונה בתולדותיו בכ-30% מקולות הבוחרים וב-39 מושבים בכנסת. 12 המושבים שהפרידו בינו לבין המערך (מפלגת העבודה ומפ"ם) הפכו את אתגר השלטון לממשי. מלחמת יום הכיפורים היתה ליום הדין של מפלגת העבודה. היא איבדה את הדומיננטיות הפוליטית ומכאן ואילך הייתה בכורתה השלטונית עניין זמני בלבד. התקשורת הייתה משנית לתהליך עצמו אך היא שיקפה אותו. מנהיגות מפלגת העבודה נחשפה מעתה לשבטתה של העתונות, בעוד ויכוחי ה"גנרלים", לרבות ההאשמות נגד צמרת המפלגה, מצאו את ביטויים גם בשידורי הטלוויזיה הישראלית. דומיננטיות אינה רק עניין מספרי-פוליטי אלא עובדה פוליטית, אירגונית ותרבותית. כל עוד קיימת מפלגה דומיננטית, יצייתו לה מרבית כלי התקשורת. הם יביאו לביטוי את עליונותה הרוחנית והאידיאולוגית. כאשר תעבור הדומיננטיות מן העולם יבוא הדבר לידי ביטוי בתקשורת חוקרת יותר ובעלת נטייה קלושה יותר להפגין קונצנזואליות חברתית-פוליטית. במקביל יחול פיתוח מסוים בכושרה של המדינה לפקח על התקשורת ולהפעילה למטרותיה.

השינויים באמצעי התקשורת האלקטרונית היו איטיים יותר, עקב השליטה ההדוקה במיוחד, שהופעלה על ידי המדינה על אמצעים אלה. לעומת זאת, לראשונה בתולדות המדינה שימשה העתונות פה לחברה לעומת המדינה, תוך תביעה חסרת תקדים למסירת דו"ח לציבור על מעשי ההנהגה, הצבאית והפוליטית, ומחדליה.

התכנים הפוליטיים של אופי השינוי במבנה הכוח של הקואליציות הפוליטיות בישראל עורד את המגמה של היווצרות תקשורת חוקרת יותר.

בהדרגה התפתח מרי תקשורתי נגד האישים המרכזיים, ובמיוחד גולדה מאיר ומשה דיין. העתונות לא עוררה את גלי המחאה אך נתנה להם ביטוי, תוך סיקור נרחב ואיזה לקבוצות המחאה. מחקר אותו ערכתי על החומר הטלוויזיוני אשר שודר ב-1970 לעומת זה ששודר ב-1973 מגלה עד כמה חלו תמורות ביחס התקשורת לקבוצות מחאה. ב-1970 פעלו במערכת הפוליטית לא פחות קבוצות מחאה, משמאל ומימין, מאשר ב-1973. אחת מהן, "התנועה לשלום וביטחון" אפילו כללה אלפי פעילים ומזדהים. אך הסיקור שניתן להן היה דל ובלתי משמעותי.

מלחמת ההתשה בחזית המצרית. אש ישראלית מעבר לתעלת סואץ

צנחנים ישראלים מתקדמים למעוז החוף במלחמת יום הכיפורים

שתיקתה של התקשורת

כריכתה של התקשורת במאבק הפוליטי הפנימי ומעורבותה בו השפיעו מאוד על התארגנותן והשפעתן של קבוצות המחאה במהלך מלחמת שלום הגליל (1982-1985). מלכתחילה גילתה מרבית התקשורת הכתובה עוינות כלפי ממשלת בגין. המתיחות בגבול הצפון, שגברה לאחר הצבת טילים רוסיים-סוריים בבקעת הלבנון, מצאה את ביטוייה בדיונים פרלמנטריים וחץ-פרלמנטריים, שנסובו על הצידוק לפתוח בהתקפה צבאית לחיסול מוקדי הכוח של סוריה ואש"ף בלבנון. הפעם, בניגוד למצב ששרר ערב מלחמת יום הכיפורים, נטלה התקשורת תפקיד פעיל בוויכוחים הציבוריים. בנוסף למספר חברי כנסת מהשמאל וממפלגת העבודה, נשאה העתונות בעיקר התפקיד של ארגון אופוזיציה נגד האפשרות של מכת מנע ישראלית בלבנון. כל זאת עד לפתיחה במערכה הצבאית, ביוני 1982.

כימי הקרבות הראשונים חזרה על עצמה תמונת מצב המוכרת בישראל ובמקומות אחרים בעולם. התקשורת דממה ואיפשרה לממסד הביטחוני והפוליטי לבצע את תוכניותיו. מלחמות מביאות להתגברות ממשית בעוצמת סמלי המדינה. רבים מאוד נוטים להניח כי אופוזיציה גלויה לממסד הפוליטי בזמן שכזה הינה מעין בגידה במדינה; רבים נוטים להניח כי חובתם הינה לציית לממסד כיוון שזה פועל בתקופת

חיילים ישראלים ברגע של רגיעה על רקע בירות במלחמת לבנון

הליכוד, שעלה לשלטון לאחר המהפך של 1977, לא נהנה מעמדת דומיננטיות ובניגוד למפלגת העבודה רבים לא זיהו אותו עם סמלי המדינה. אמנם התקשורת נותרה צייתנית לכללי המשחק של הקהילה הציונית וחששה לתקוף את הממסד הפוליטי, אולם בדיוק תפיסה כזו נתנה צידוק לגלות לוחמנות פובליציסטית נגד הליכוד. עלייתו לשלטון נתפסה על ידי מרבית אליטות הנגד, לרבות רוב כלי התקשורת, כתקלה היסטורית, כטעות בשיקול דעת של הציבור, העתידה לבוא על תיקונה המהיר, כעבור כארבע שנים לכל המאוחר. פעם נוספת שיקפה התקשורת את ממדי פיזור הכוח במערכת הפוליטית, וגם הפעם היא היתה לחלק מן הממסד הפוליטי. בניגוד לעבר, התאפיינה הפעם המערכת הפוליטית בפיצול המרכז הפוליטי בין שתי אליטות שוות כוח — זו של הליכוד וזו של מפלגת העבודה. לכך היתה השפעה על התפתחות הדרגתית של תקשורת עירונית יותר, מגוונת יותר, חקרנית יותר, מציקה יותר — ובקיצור: תקשורת דמוקרטית יותר. ועם זאת, תקשורת המצויה כל העת במסגרת כללי המשחק הפוליטי המקובלים, המושפעת והמקרינה כל העת את האינטרסים של האליטות ואת מוסכמות הקהילה הציונית. בדומה לראשית שנות ה-70 חרגו מכך רק עתוניהן של קבוצות פוליטיות בלתי ציוניות או קבוצות פוליטיות שנמצאו בקצות המחנה, אולם בולטותן של אלה היתה שולית ביותר.

במלחמת המפרץ (1991) התגלה פעם נוספת עד כמה נתונה התקשורת לחסרי המדינה ועד כמה היא עצמה מהווה חלק מן הממסד הפוליטי והביטחוני. במהלך הקרבות התהדק מאוד פיקוח המדינה על אמצעי התקשורת. הצנזורה גברה, החיסיון התעצם ונוסף על כך הואחדו כל אמצעי התקשורת האלקטרונית הושמו תחת משמורתו של הצבא. למעשה ניתן לקבוע כי בתקופת מלחמת המפרץ הפכה התקשורת האלקטרונית לתקשורת צבאית.

אמנם סקרי דעת קהל לימדו כי מרבית הציבור, כ-90%, גילו שביעות רצון מתיפקוד התקשורת הישראלית במהלך המלחמה, אולם אין בכך כדי להעיד על איכות ומידת הדמוקרטיזציה שלה, שכן הציבור הישראלי אינו מודע באופן מספיק לזכותו לדעת. יתר על כן, בתקופת המלחמה הציבור היה נתון להשפעתם של "ערכי קונצנזוס". למעשה, האחדת השידורים החניקה אפשרויות להתפתחות של ויכוחים חשובים בנושאים חיוניים, כמו למשל בנוגע למידת התבונה בהחלטה להסתמך על "חדרים אטומים" ולא על מקלטים.

הנה כי כן, התקשורת הישראלית בשנות ה-90 מגוונת יותר מזו בשנות ה-50, חוקרת יותר, חשדנית יותר כלפי הממסד הפוליטי אך עדיין אין בה כדי לשמש נציגת האזרחים כלפי מנגנוני השלטון.

קול ישראל וגלי צה"ל בקול אחד במלחמת המפרץ

מסגרות חברתיות ודלותה של התקשורת הישראלית

עקרונית ניתן להבחין בין שלושה סוגים של משטרים דמוקרטיים: חברות אזרחיות, בהן מתקיים חופש עתונות כמעט מלא, להוציא מספר נושאים של פיתוח נשק גרעיני ולוחמה בלתי-קוננונציונלית. סוג שני הן חברות אזרחיות בעלות קוד ממשלי-אימפריאלי, כאלו שבתקופות שלום מאפשרות גישה כמעט חופשית לכל מידע, אך מטילות, לפעמים, צנזורה כבדה בתקופות של מלחמות. לדוגמה: ארצות הברית במהלך שתי מלחמות העולם ובעת הפלישה לגרנדה, בריטניה בשתי מלחמות העולם

חירום לטובת הכלל. אני מכנה תופעה זו "ערכי קונצנזוס"⁴. מעבר לשימוש המסיבי בצנזורה, בנוסף לגיוס אותו מפעילה המדינה במצבי מלחמה, ובתוספת לערפל הקרב, רווחת בציבור הסברה, כי ביטחון המדינה מחייב השתקה והתנקה של כל ביקורת ציבורית גלויה. כך קרה, שדווקא בשעות שבהן נדרשת ביקורת ציבורית, דווקא כאשר קיים פיתוי שמעצבי המדיניות ימהרו להגשים אינטרסים אישיים או מפלגתיים במסווה של כורח לאומי, התקשורת שותקת. כך אירע בכל מלחמות ישראל. גם במלחמת שלום הגליל נפלה התקשורת הישראלית ברשת המלכודת של "ערכי קונצנזוס". אולם הפעם היתה השפעתם של ערכים פוליטיים אלה קצרה יותר מאשר במלחמות קודמות. אופייה של המלחמה בלבנון כמלחמת מנע, בעלת מטרות מרחיקות לכת יותר מאלו שבכל מלחמות ישראל (לרבות במבצע "קדש"), הביא בהדרגה להתגבשותה של מחאה נגד הממסד הפוליטי. פיזור הכוח הפוליטי, העובדה כי מרבית כלי התקשורת הזדהו עם הממסד הישן, זה של מפלגת העבודה, עורר את התקשורת לקחת חלק פעיל ומרכזי בגיבוש המחאה המפלגתית והחוק-מפלגתית, שאחזה גם בשורות הצבא. ראוי לזכור כי בישראל של שנות ה-80 אחוז הצריכה התקשורתית היה מן הגבוהים בעולם. עובדה זו הוסיפה לחשיבות התקשורת. בעוד פיקוח המדינה הופעל במיוחד על הטלוויזיה הממלכתית, נהנתה העתונות מחופש פעולה ניכר. רובה הגדול היה בשנות ה-80 בבעלות פרטית, בעוד חלקה וכולטותה של העתונות המפלגתית בשוק הצריכה התקשורתית הצטמצמו מאוד. עובדה זו נוצלה על ידי עתוננים ועיתונאים, שכתבו במופגן באופן אופוזיציוני מתוך ידיעה ברורה כי בסך הכל תזכה כתיבת המחאה שלהם לגיבוי ציבורי. שלושה גורמים חברו, אם כן, למרי העיתונאי כנגד המלחמה בלבנון: פיזור הכוח הפוליטי, מאפייני מלחמת היוזמה והתפתחות העתונאות בישראל.

המרי הפלשתינאי המאורגן בשטחים (שהחל ב-1987) לא שינה את המגמה אם כי הביא למספר התפתחויות. המימד הבין קהילתי של האינתיפאדה הביא לדילמות קשות בצד הישראלי, וזאת בכל האמור באופי הזהות הישראלית, ובכל הקשור להפעלת כוח צבאי נגד אוכלוסיה אזרחית. התקשורת, והעתונות במיוחד, עסקו יותר מבעבר בחשיפת אופי הפעולות הצבאיות של ישראל בשטחים. התקשורת הביאה לביטוי את מידת אי הידיעה בצד הישראלי כיצד יש להיאבק במשבר וכתוצאה מכך התקשורת לא הסתפקה תמיד בגירסאות הממסד הפוליטי אלא חקרה מעבר להן. בהיעדר פיקוח ציבורי של ממש על הגעשה בשטחים, ונוכח העובדה כי הפיקוח של בית המשפט העליון הינו חלקי מאוד, גברה החשיבות הסגולית של התקשורת. כפיפותן של הטלוויזיה ורשתות השידור הרדיופוניות לפיקוח הישיר של מנגנוני השליטה, הבליטה פעם נוספת את החשיבות הייחודית של העתונות. עם זאת חל שינוי אפילו בתקשורת האלקטרונית. האירועים בשטחים התאפיינו פעמים רבות בדינמיות עצומה. לעומתם היו נהלי הדיבור והצנזורה איטיים ומסורבלים. כתוצאה מכך התרבו המקרים בהם עקפה התקשורת הישראלית את מנגנוני החיסיון והיא הסתמכה על תקשורת זרה וציטטה אותה, לרבות מקורות מידע פלשתינאים. אך למרות השינויים בתיפקודה של התקשורת הישראלית תהיה זו אשליה להניח כאילו חלה תמורה של ממש במעמדה בתקופות של מלחמות.

לפני קום המדינה. חופש ביטוי באותה תקופה נתפס פעמים רבות כעומד בניגוד לצורך בחשאיות, אשר נחשבה תנאי להעברת מסרים בין אנשים וקבוצות שונות במחתרת. סיבה שנייה הינה הלחץ הביטחוני המתמיד היוצר אי ודאות, גדולה מן המקובל בחיים הציבוריים. אי ודאות זו מגבירה את החשש, כי שימוש בלתי מבוקר במידע יביא לנזק גדול, גדול הרבה יותר מכל תועלת נראית לעין. למשל, בעקבות הפיגוע החבלני במעלות (1974) התעוררה הדילמה האם על התקשורת לפרסם את דבר חטיפתם של בני ערובה על ידי קבוצת מחבלים, בשעה שדבר הפרסום עלול לפגוע בכושר המיקוח או לצמצם אפשרויות להביא לשחרור בני הערובה. סיבה שלישית הקשורה לקודמתה הינה, כי סביבה של לחץ מתמיד מגבירה את הסנקציות החברתיות והמשפטיות המופעלות כנגד בעלי עמדות חריגות. התקשורת אינה נמלטת, לכן, מן הגורל המר של קונפורמיות, כאשר נדרשות דווקא עמדות אופוזיציוניות. סיבה רביעית מרכזית הינה העובדה כי חיסיון משרת את האליטות הפוליטיות, מאפשר לתפלל מידע ולהסתירו בשם הצנזורה הביטחונית. החיסיון מאפשר להסתיר מן הציבור מידע פוליטי תוך כדי שימוש בנימוקים של ביטחון המדינה. בישראל נעשה הדבר לעתים באמצעות הטלת חיסיון על מידע פוליטי במסגרת ועדת השרים לענייני ביטחון. במציאות בה הפיקוח של מנגנוני השליטה על התקשורת הוא רב, יש בכך כדי לפגוע ביכולתה של התקשורת לתווך באופן חופשי וממצה בין החברה למדינה.

סיבה חשובה אחרת הינה כי בישראל אין מסורת של זכויות אזרח, ואין בה אתיקה מגובשת של השלטון בנוגע לזכויות אזרח.⁵ במצב בו מניחים כי לציבור אין זכות מוקנית לדעת, מוגבלת במידה רבה נגישותה של התקשורת למידע, במיוחד בנושאי ביטחון לאומי. נכון אמנם כי פסיקת בג"ץ בעניינו של עתון "העיר" מיטיבה במשהו את זכות התקשורת להפעיל ביקורת בענייני ביטחון לאומי. לפי הפסיקה מניחים עתה, כי כל נושא בתחום הביטחון הלאומי ראוי לביקורת פומבית אלא אם הרשות השלטונית תוכיח כי דבר הפרסום יכול להביא באופן ממשי (מבחן "הוודאות הקרובה") לסכנה רצינית לביטחון המדינה.⁶

בפועל המצב שונה לחומרה. ראשית ראוי לזכור כי בג"ץ הינו מוסד מגיב ולא גוף יוזם. כדי לממש את שיפוטו חייב בג"ץ לרדוף בעניין המוגש לו, לאחר שמוצו כל ההליכים המנהליים. כאשר המדינה מחזיקה בפועל כמעט בכל המידע החשוב בנושאי ביטחון לאומי, ומצב זה רק מחריף בתקופות של מלחמות, אזי עצם הנגישות למידע, שהינה תנאי מוקדם אפילו לעתירה לבג"ץ, אינה אפשרית או אינה מסייעת לשיפור הפיקוח הציבורי. יתרה מזאת, ראוי לזכור כי בג"ץ הינו אליטה בעלת אינטרסים המעוגנים בתחרות על כוח. לשון אחר: בג"ץ לא יהיה מעורב באופן שיסכן את מעמדו שלו, אם יחשוש לחקיקה מרסנת של הכנסת, ביוזמת הממשלה, נגדו. לכן, אפילו במקרים בהם פסיקתו רלוונטית, ואלו כאמור מקרים מוגבלים, אין לצפות כי במצב החוקתי-פוליטי הקיים תהיה בהחלטותיו משום תרופה לתחלואי הפוליטיקה.

בקרב הציבור השתרשה מעין אקסיומה כאילו ויכוחים מזיקים לביטחון לאומי — בעיקר בתקופות של מלחמה. עליונותו של המומחה הצבאי על פני התקשורת נתפסת במצבים כאלה כמובנת מאליה. כך ניתן להסביר את העובדה כי סגירת אזורים בשטחים, או סגירת השטחים

ומאוחר יותר בעת מלחמת פוקלנד. סוג שלישי של משטרים, כאלה שישראל משתייכת להם, נמצאים בשלבים תחילתיים של עצמאות מדינית, ובכל מקרה בתקופות של משברי ביטחון לאומי ממושכים. ראוי להזכיר במיוחד, בנוסף לישראל, את הודו והפיליפינים.

החיסיון בישראל מעוגן גם במסגרת חוקתית, חלקה מנדטורית וחלקה נחקק על ידי הכנסת. תקנות ההגנה המנדטוריות מ-1945 חלות כיום על העתונות הערבית, בעיקר. הן רחבות מאוד בתחולתן ומאפשרות למעשה לרשות המבצעת סגירת עתונים או צינזור ידיעות, עוד לפני פירסומן, אפילו שאלו לא עלולות לגרום נזק של ממש לביטחון המדינה. לעומת זאת, על העתונות הישראלית-יהודית היומית מופעל "הסכס" ועדת העורכים, אשר במקורו נערך עוד ב-1949, לפיו לא יופעלו התקנות כל עוד העתונות מוסרת מראש לעיון ובדיקתה הצנזורה כל דבר פרסום הנוגע לביטחון המדינה. העתונות שואפת להימנע ממצב בו תופעל צנזורה נרחבת וגם רוצה להימנע ממצב בו הצנזור יסוג מן ההכנה עם עורכי העתונים ויפעיל את החקיקה המנדטורית. על כן, העתונות הישראלית מגלה, בדרך כלל, צייתנות לממסד. היא איננה מרבה להעז ולבקר את הממסד בנושאים קריטיים הרלוונטיים לביטחון לאומי, כדוגמת מדיניות גרעינית, פיתוח אמצעי לחימה מתוחכמים או סדרי עדיפויות בתכנון מדיניות הביטחון. מצבה של התקשורת האלקטרונית גרוע עוד יותר. זו נתונה לצנזורה ממסדית קבועה המופעלת כל העת מעצם העובדה כי אמצעי התקשורת נתונים לשליטה ממשלתית ישירה. שליטה זו מעוגנת פורמלית בחוק ושות השידור, ובמערכת של חוקים נוספים המבטיחה חיסיון של המדינה על מידע בנושאי מטבע חוץ, ארגון והגירה. יוצא כי בישראל, המתיימרת להיות מדינה מערבית מפותחת, שולטת המדינה והממשלה על רוב המידע המגיע לציבור והן המחליטות למעשה מהו המידע הראוי שהציבור יעשה בו שימוש ומהו המידע שיש להפיקעו מן הציבור.

הכתבים זיהרים מאוד — פירסום מידע הגורם "זעזוע" לאליטה השלטת יחשב כפגיעה באינטרסים לאומיים והכתב עלול לאבד את מקום עבודתו. יוצא כי פרשיות חשובות מאוד הראויות לעיון ציבורי, כמו פרשת חטיפת השייח' עוביד, פרשת וענונו, רצח אברג'יהאד, אפשרות לשיתוף פעולה בין דרום אפריקה לישראל בנושאי גרעין, פרשות של הכאות תושבים פלשתינאים חפים מפשע על ידי אנשי כוחות הביטחון, נחשפו על ידי התקשורת הזרה, ורק לאחר מכן הועתקו על ידי התקשורת הישראלית. מצב אבסורדי זה עלול לעודד "שוק שחור תקשורת", בו יעבירו כתבים ישראלים מידע חשוב לחו"ל, כדי לפרסמו שם בתקשורת הזרה, ואחר כך יצטטו אותו בישראל בשמה של אותה התקשורת. כמובן שדה-לגאליזציה כזו של עבודת התקשורת אינה רצויה.

המסגרת הפורמלית יוצרת, מתזקת ומשקפת תרבות של חיסיון, שהינה מגמה בולטת מאוד בתרבות הפוליטית. בישראל קיים חוסר ביטחון קולקטיבי בנוגע לכדאיות של אימוץ ערכים פוליטיים-ליברליים, שכן אלה נחשבים פעמים רבות כסכנה לביטחון המדינה. ניתן לאתר מספר סיבות מדוע אי-הביטחון הזה מקבל צידוק, בקרב האליטות והציבור הרחב, בשם הביטחון הצבאי. סיבה ראשונה היא שסודיות הפכה לחלק בלתי נפרד מן ההווה הישראלית, עוד מתקופת היישוב,

ישראל ביטחונית, ועד כמה היא מעודדת לחשוב גם במונחים של הנזק הצפוי לדמוקרטיה כתוצאה מהמשך המצב הקיים של שליטה בשטחים? בכל אלה, התקשורת, ככלל, נוטה להפגין שמרנות, תוך מתן עדיפות ברורה לעמדות הפורמליות של הממסד הפוליטי. מסיבות אותן הבהרתי בולטת עובדה זו במיוחד בטלוויזיה הישראלית.

סיכום

במאמר זה ניתחתי את השפעות מצב המלחמה והכוח הפוליטי על התקשורת בישראל והתייחסתי למשמעותה כמתווך אפשרי בין המדינה לחברה. מסקנתי הינה, כי אמנם חלו שינויים בתיפקוד אמצעי התקשורת, במיוחד בתיפקוד העיתונות, אולם לא חל שינוי של ממש בעובדה כי יותר משהתקשורת מייצגת את החברה, את האזרח, כלפי המדינה, משמשים אמצעי התקשורת, במיוחד זו האלקטרונית, את המדינה כלפי האזרח. המאמר התמקד בניחות התקשורת בתקופת מלחמות. בעיתות חירום קיצוניות כאלו בולט עד כמה המדינה עושה שימוש בערוצי התקשורת כדי להעביר מסרים ולגייס את הציבור. כל עוד החברה הישראלית מגויסת למאמצי מלחמה ושליטה על אוכלוסייה עוינת, כל עוד המשטר הפוליטי הוא משטר במלחמה, יהיה זה בלתי נמנע לצפות ולהיווכח כי מעבר לשינויי הזמן התקשורת הישראלית מגויסת, פעמים רבות, מדעת ושלא מדעת.

1. ראה: Galnoor I. (ed.) *Government Secrecy in Democracies* (New York: Harper and Row, 1977)
2. לניתוח ביקורתי של הפעלת כוח צבאי על ידי ישראל, ראה: ג. ברזילי, דמוקרטיה במלחמה: מחלוקת וקונצנזוס בישראל (תל-אביב, ספרית פועלים, 1991) בדפוס;
3. G. Barzilai and B. Russett, "The Political Economy of Israeli Military Action", in A. Arian and M. Shamir (eds.) *Elections in Israel 1988* (Boulder: Westview, 1990) pp. 13-35
4. ראה: ג. קיס, "השפעת מדיניות ציבורית על דעת קהל: ישראל, 1967-1974", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 8, עמ' 60-36; ג. ברזילי, דמוקרטיה במלחמה... (הערה 2 לעיל); (הערה 2 לעיל); J. Mueller, *War, Presidents and Public Opinion* (New York: Wiley, 1973); V.O. Key, *Public Opinion and American Democracy* (New York: Knopf, 1958)
5. ג. ברזילי, שם; G. Barzilai, "Democratic Regimes during War and Post-War Periods: The Case of Israel", *International Problems*, 54, 1 1990, pp. 20-36
6. לניתוח היעדר מסורת ליברלית-דמוקרטית בישראל ולמאפייניו של המשטר הדמוקרטי, ראה: י. שפירא, דמוקרטיה בישראל (רמת-גן: מסדה, 1977).
7. לניתוח המסגרת המשפטית של צנזורה, לרבות עיונים בפסק דין "העיר" (כג"צ 680/88 שניצר נ. הצנזור הצבאי הראשי, פ"ד מב (4) 617) ראה: ז. סגל, "הצנזורה הצבאית: סמכויותיה, ביקורת שיפוטית על פעולותיה והצעה להסדר חלופי", עיוני משפט, טו (2), יולי 1990, עמ' 311-342.
8. המחקרים המבוססים על סקרי דעת קהל נערכו על ידי פרופסור אפרים יוכטמן-יער, מן החוג לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב ועל ידי ד"ר מיכל שמיר מן החוג למדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב. תודתי נתונה לשני החוקרים על מתן האינפורמציה. ראה: E. Ya'ar, "Who's Afraid of a Free Press," *Israeli Democracy*, Winter 1989, pp. 19-21
9. שני החוקרים גייעים למסקנה זוהי, לפיה כ-06% מן הציבור רואה בתקשורת גורם המזיק לביטחון המדינה.

כולם, מפני סיקור תקשורת, מתקבלת בישראל כעובדה, וכמעט שאיננה מעוררת מחלוקת. סקרי דעת קהל, שנערכו בתקופות זמן שונות, מגלים כי רוב הציבור עוין מאוד את התקשורת.⁷ ההסבר העיקרי לכך על פי עדות הנשאלים הוא כי התקשורת "שמאלנית" ומזיקה פעמים רבות לביטחון המדינה. פגיעות גופניות תכופות בכתבים הבאים לסקר פיגועי טירור, והאשמת התקשורת אפילו בשיתוף פעולה עם האויב, הינן הוכחה נוספת עד כמה נאלצת התקשורת הישראלית לתפקד באווירה עוינת. הדימוי השלילי ממנו סובלת התקשורת איננו נחלת הציבור הרחב בלבד אלא הוא רווח בקרב הפוליטיקאים עצמם, האמורים לגלות מודעות לחשיבות הקריטית של חופש הביטוי. במחקר אותו ערכתי ב-1990, וממצאיו מתפרסמים כאן לראשונה, התברר כי חברי הכנסת בישראל אמנם מסתמכים, מדי פעם, על אמצעי התקשורת לצורך עבודתם הפרלמנטרית, אך הם אינם מעריכים את התקשורת וטוענים, בנוסף, כי כלל אינם מושפעים ממנה בעיצוב עמדותיהם. רבים מהם אפילו סבורים כי לעתים אמצעי התקשורת מזיקים לביטחונה הלאומי של המדינה. ראוי לציין כי היחס לתקשורת שלילי במיוחד בקרב חברי כנסת מן הימין הפוליטי ובקרב חברי המפלגות החרדיות (המחקר נערך לפני הפרסומים על חשדות לפיהם כמה מראשי ש"ס חשודים בעברות). עובדה זו קשורה לתופעה מעניינת. למרות שמרנות התקשורת בישראל, הרי יש לה תדמית של "שמאלנית". התופעה מעידה על האווירה הקשה בה נאלצת התקשורת להתמודד. נראה בעליל כי דמוקרטיה במלחמה מתקשה להשלים אפילו עם ביקורת דלה יחסית המשוגרת על ידי התקשורת. האתוס הצינוני כולל שלושה מרכיבים הרלוונטיים לדיון בתקשורת הישראלית: האחד, לאומיות הינה תוצאה של הגדרה תדית ולא של הגדרה טריטוריאלית בלבד; השני, אחדות העם היהודי, גורל משותף והיעדר מחלוקות משמעותיות; והשלישי, מרכזיות החד-לאומיות על פני כל אפשרות של דו-לאומיות כמסגרת חיים אפשרית תחת הריבונות הישראלית. שלושה מרכיבים אלה באים לידי ביטוי ברור בתקשורת הישראלית. שפתה של התקשורת הישראלית אחידה מאוד ולאומית-יהודית מאוד. בדרך כלל, הדיון בבעיות מדיניות או ביטחוניות איננו חורג מן המוסכמות הצינוניות הקיימות כיום. דיון באלטרנטיבות למבנה הקיים של המשטר הישראלי, דיון בשינויים ערכיים יסודיים, כמעט ואיננו מצוי בתקשורת. הכתב הישראלי הממוצע איננו חורג מחומרי הגלם הקונוונציונליים הנגזרים משפתם של הפוליטיקאים. עד כמה ניתנת תשומת לב תקשורתית לשאלה האם קיימת זהות לאומית ישראלית? עד כמה מעודדת התקשורת דיון בשאלה עקרונית, כגון — האם לא ראוי כי לאום יוגדר על בסיס שווה לערבים ויהודים? כמה תשומת לב תקשורתית מוקדשת לבעיותיהם של ערביי ישראל ולעובדה כי ישראל מהווה למעשה מדינה דו-לאומית, נוכח העובדה כי הרוב המכריע של ערביי ישראל מגדירים את עצמם כפלשתינאים? כמה שעות דיון הוקדשו לבעיות החברתיות הקשות של מדינה בה מצוי שיעור עוני כמעט ללא אח-רוע במשטרים דמוקרטיים? כמה פעמים דנה התקשורת באופציות לפיתרון הסכסוך הערבי-ישראלי, שלא הוזכרו על ידי הפוליטיקאי הממוצע? עד כמה חורגת התקשורת או לפחות מעודדת לחריגה מחשבתית מן המוסכמה כי הסכסוך הבין-קהילתי מסכן את